

ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ IX-X ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

Խնդրո առարկա շրջանում Հայոց Արևելից կողմերում ձևավորված վարչաքաղաքական իրավիճակը, չնայած Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք աշխարհների շուրջ հիմնականում քաղաքական ենթատեքստ ունեցող վեճերին, հայագիտության մեջ դեռևս համակողմանի ուսումնասիրության չենթարկված հիմնահարցերից է: Տարբեր ուսումնասիրողներ այս կամ այն չափով անդրադարձել են այդ կարևոր խնդրին: Հատկապես նշելի է Բ. Ուլուբաբյանի անունը, որ մի շարք աշխատություններ է նվիրել Հայոց Արևելից կողմերի պատմությանը¹: Խաչենի X-XVI դդ. պատմությանը նվիրված նրա ուսումնասիրությունը, ի թիվս այլ հարցերի, խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Հայոց Արևելից կողմերում տիրող վարչաքաղաքական իրադրությունը պարզաբանելու մի կարևոր փորձ էր: Հիմնական նպատակակետ ունենալով Խաչենի իշխանության պատմության և պատմական աշխարհագրության ուսումնասիրությունը, գիտնականն անդրադարձել է նաև Եսայի Աբու Մուսեի հիմնած իշխանության (Դիզակի, Քթիշի կամ Գոռոզի իշխանություն) պատմությանը:

Քննության շահերը պահանջում են մանրամասնորեն անդրադառնալ IX դ. երկրորդ քառորդում Հայոց Արևելից կողմերում տեղի ունեցած իրադարձություններին, որոնց հետևանքով աստիճանաբար կազմավորվեցին և հզորացան Առանշահիկների տոհմի երկու՝ Սահլ Սմբատյանի և Եսայի Աբու Մուսեի իշխանությունները: Մովսես Դասխուրանցին 830 թ. վերաբերող մի հաղորդման մեջ պատմում է, որ «դարձեալ ամպստամբքն ի Բաբանայ դիմադարձ պատերազմաւ ամրացան ի բերդն Գորոզու և կալեալ զգաւառսն զամս ժԲ, որք են զայսոցիկ՝ Վերին Վայկունիք, Բերձոր, Սիսական, Հաբանդ, Ամարաս, Պազկանք, Մխանք և Տրի գաւառ:...Եւ Յիսայի անուանեալն Աբու Մուսէ՝ այր խաղաղութեան...ըմբռնեալ զնոյն գաւառսն՝ իշխանացաւ ամենայնի»²: Այնուհետև պատմիչը տեղեկացնում է, թե 840 թ. «Եկին հասին բաղականացիքն և արարին վնաս Սիսան, Տրույ և Ամարաս գաւառաց: Եւ ել Եսայի անուանեալն Աբու Մուսէ ի վերայ նոցա և կոտորեաց զնոսա»³: Այս հաղորդումներում հիշատակված որոշ գավառանուններ բացատրության կարիք ունեն: Սիսականն Արցախի Սիսական-ի-կոտակ գավառն է, Հաբանդը համապատասխանում է Արցախի Մյուս Հաբանդ գավառին: Պետք է նշել, որ Ամարասի վանքը գտնվում էր Մյուս Հաբանդ գավառում, ուստի Ամարաս անունով գավառը պետք է նույնանա

¹ Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Դրվագներ Հայոց արևելից կողմանց պատմության, Եր., 1981, նույնի՝ Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Եր., 1975 և այլն:

² Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Եր., 1983, էջ 327:

³ Նույն տեղում, էջ 331:

Մյուս Չաբանդ գավառի այն հատվածին, որ տարածվում էր Ամարասի վանքի շուրջը: Պատմիչի երկրորդ հիշատակության մեջ նշված Սիսանը նույնպես նույնական է Սիսական-ի-կոտակ գավառին: Ինչ վերաբերում է Վերին Վայկունիքին, ապա այն, դատելով այն իրողությունից, որ Վայկունիք գավառի հարավում գտնվող Բաղանիք Արքունականը պատկանում էր Սահլ Սմբատյանին և նրա ժառանգներին⁴, պետք է նույնանա Վայկունիք գավառի հյուսիսարևելյան հատվածին:

Քարտեզագրելով պատմիչի առաջին հաղորդման մեջ նշված Եսայի Աբու Մուսեին պատկանող գավառները⁵ (քանի որ նա «ըմբռնեալ զնոյն գաւառսն՝ իշխանացաւ ամենայնի»), տեսնում ենք, որ նրան պատկանող Վերին Վայկունիք և Բերձոր գավառները բաժանված են Չայոց Արևելից կողմերի հարավային մասում գտնվող և դարձյալ նրան պատկանող մյուս գավառներից Մեծիրանք, Չարճլանք և Պիանք գավառներով, որոնք մաս էին կազմում, ինչպես կտեսնենք, Սահլ Սմբատյանի տիրությունների: Չայտնի է, որ Սյունյաց Աղահեճք գավառը, որ զբաղեցնում էր Աղավնո գետի վերին հոսանքի ավազանը, դուրս էր մնացել Սյունյաց իշխանների տիրություններից⁶: Մեր համոզմամբ, այն ևս պետք է մաս կազմեր Եսայի Աբու Մուսեի տիրությունների, որով էլ վերջինիս պատկանող հյուսիսային և հարավային գավառները միանում էին իրար: Բացի այդ, ամենայն հավանականությամբ, Կուր և Երասխ գետերի միախառնման վայրի մերձակայքում՝ Տոն գավառից հարավ գտնվող Ռոտ-Պայակ (Ռոտ-Պացեան) գավառը, որը, դատելով վերոհիշյալ քարտեզագրումից, հայտնվում էր Եսայի Աբու Մուսեի տիրություններով շրջապատված վիճակում, ևս պետք է մտներ այդ իշխանի տիրությունների մեջ: Այդ է ցույց տալիս նաև այն իրողությունը, որ արաբ հեղինակները հաղորդում են, թե այդ գավառում գտնվող Բայլական քաղաքը՝ համանուն գավառակով, նույնպես պատկանում էր Եսայի Աբու Մուսեին⁷: Թովմա Արծրունին ընդհանրապես հաղորդում է, թե Բուղայի արշավանքի ժամանակ «տիրեր...մեծի կողմանն Աղուանից Ապունուստ ոմն»⁸:

⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 340:

⁵ Մեծ Չայքի Արցախ և Ուտիք աշխարհների գավառների տեղադրության հարցում մենք հենվել ենք **Բ. Չարությունյանի** հետազոտությունների վրա («Արցախի, Չայոց Արևելից կողմերի և Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջ», -ՊԲՅ, 1994, թիվ 1-2, էջ 256-266, «Մեծ Չայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կացությունը 387-451 թվականներին», -ԲԵՅ, 1976, թիվ 2, էջ 77-95, «Չայոց Արևելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի», «Շուշին Չայոց քաղաքակրթության օրրան», Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2007, էջ 20-43 և այլն): Խնդրով զբաղվել են նաև **Ղ. Ալիշանը** («Ուտիք», «Արցախ», «Բագմավեյ», 1988-1989, § 1-166, տես նաև «Արցախ», Եր., 1993), **Ս. Երենյանը** («Չայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի», Եր., 1963), **Ա. Չակոբյանը** («Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազոտություններ (Արցախ եւ Ուտիք)», Վիեննա-Երեւան, 2009, «Կենտրոնական Արցախի Չարջլանք եւ Պիանք գաւառների տեղադրութիւնն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի», -«Շուշին Չայոց քաղաքակրթության օրրան», էջ 44-52) և այլք:

⁶ Տե՛ս **Ս. Երենյան**, Չայաստանը և հարևան երկրները 855-953 թթ. (քարտեզ), Եր., 1976, Չայաստանը IX-XI դդ. (քարտեզ), Եր., 1987:

⁷ Տե՛ս **Բ. Խալաթեանց**, Արաբացի մատենագրեր Չայաստանի մասին, Վիեննա, 1919, էջ 78, տես Tarikh at-Tabari, VI, Beirut, էջ 47-48, **Ibn al-Asir**, Al-qamil fi at-tarikh, V, Beirut, 1967, էջ 291-292:

⁸ **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, բնագիրը Վ. Վարդանյանի, Եր., 1985, էջ 276:

Այսպիսով, Եսայի Աբու Մուսեի տիրույթները ընդգրկում էին Հայոց Արևելից կողմերի ամբողջ հարավային հատվածը, ինչպես նաև որոշ կենտրոնական գավառներ⁹:

Անդրադառնալով Սահլ Սմբատյանի իշխանության պատմաաշխարհագրական քննությանը՝ նշենք, որ, ըստ Մովսես Դասխուրանցու, Միհրանյանների վերջին շառավիղ Սպրամը, որն ապաստանել էր Խաչենի բերդում, ամուսնացել էր Մեծիրանք գավառի Խաչեն և Շիկաքար բերդերի տեր Սահլ Սմբատյանի որդի Ատրներսեհի հետ, որ, ըստ Մովսես Դասխուրանցու, «էր ի տոհմէն Հայկայ՝ տէր Սիւնեաց, որոյ բռնագթութեամբ կալեալ էր զգաւառն Գեղամայ»¹⁰: Այնուհետև պատմիչն ավելացնում է, որ Սահլ Սմբատյանի որդի Ատրներսեհը «շինէ զբերդն Հանդու, և զապարանս իւր եղեալ ի գիւղն, որ կոչի Վայ(կ)ունիք, ուր և բաղանիք արքունական են»¹¹: Մովսես Դասխուրանցին տեղեկացնում է նաև, որ Սպրամը «շինէ զՆորավանս ի գաւառին Սողէից»¹², իսկ նրա և Ատրներսեհի որդի Գրիգորը «շինէ զՀաւախաղացին բերդն, և յայն կողմն ձգէ զծեռն իւր իշխանութեանն»¹³:

Սահլ Սմբատյանին և նրա ժառանգներին պատկանող Հանդաբերդը գտնվում էր Վայկունիք գավառում, Խաչենը՝ Մեծիրանք գավառում, իսկ Հավախաղաց բերդը՝ Հարճլանք գավառում: Ինչպես տեսանք, Սահլ Սմբատյանին էր պատկանում նաև Գեղամա կոչված գավառը, որ նույնանուն էր Սյունիքի Սողք գավառին¹⁴: Սրանից էլ բխում է Սահլ Սմբատյանին պատմիչի կողմից տրվող «տէր Սիւնեաց» անվանումը:

Բ. Ուլուբաբյանն այն կարծիքն է հայտնում, թե Խաչենի իշխանության մեջ էին մտնում Արցախի Մյուս Հաբանդ գավառի մեծագույն մասը, Մեծիրանք, Մեծ Կվենք, Քուստի-Փառնես, Բերձոր, Վայկունիք գավառները, ինչպես նաև առանձին գավառամասեր Ուտիքից և Սյունիքից¹⁵:

Քարտեզագրելով Սահլ Սմբատյանի և նրա հետնորդների տիրույթները՝ տեսնում ենք, որ նրան պատկանող Սողք և Վայկունիք գավառները Մեծիրանք և Հարճլանք գավառներից բաժանված էին Քուստի-Փառնես, Կողք և Մեծ Կուանք գավառներով, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, ևս մտնելու էին Սահլ Սմբատյանի տիրույթների մեջ: Նրա տիրույթների մաս էր կազմելու նաև Մեծիրանքի և Հարճլանքի միջև գտնվող Պիանք գավառը, որտեղ (նախկին Աղդան քաղաքի մոտակայքում), Սահլ Սմբատյանի թոռը՝ Համամը, արձանագրություն է թողել¹⁶: Սահլ Սմբատյանի իշխանության սահմանների մեջ էին գտնվելու նաև Ուտիքի հյուսիսային գավառները՝ Տուչ Կատակը և Գարդմանքը: Վերջիններս, ինչպես կտեսնենք, հետագայում պատկանել են Ատրներսեհի թոռանը՝ Գրիգորի որդի Սահակ Սևադային: Արդեն ցույց ենք տվել, որ Աղուէ գավառը մտնում էր արքունի տիրույթների մեջ:

Դատելով մինչ այս կատարված քննությունից՝ արձանագրենք, որ Հայոց Արևելից կողմերում IX դ. 30-ական թթ. սկսած հզորանում են Առան-

⁹ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, քարտեզ, Եր., 2001:

¹⁰ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 340:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 340:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Նույն տեղում, էջ 340-341:

¹⁴ Տե՛ս Ն. Աղոնց, Երկեր, հ. Ա, Եր., 2006, էջ 516:

¹⁵ Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 31:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 77:

շահիկների տոհմի երկու՝ Եսայի Աբու Մուսեի և Սահլ Սմբատյանի ճյուղերը, որոնք տիրում էին Արցախ և Ուտիք աշխարհների մեծագույն մասին:

837 թ. Սահլ Սմբատյանը գերի վերցրեց Բաբեկին ու հանձնեց արաբ զորավար Ափշինին, որի համար ստացավ մեծ գումար, Կուր գետի ձախ ափին գտնվող Շաքե քաղաքը և գերագույն իշխանապետություն «ի վերայ Յայոց, Վրաց և Աղուանից»¹⁷: Նա, հավանաբար, իր իշխանանիստը Խաչենից տեղափոխեց Շաքե¹⁸, իսկ Խաչենում իշխան դարձավ նրա որդի Ատրներսեհը: Այդ իսկ պատճառով Սահլ Սմբատյանի կենդանության օրոք որպես Խաչենի իշխան է հիշատակվում Ատրներսեհը¹⁹: Սահլ Սմբատյանի գերագույն իշխանությունը Յայոց Արևելից կողմերի ու Աղվանք կոչված երկրամասի վրա պահպանեցին նրա որդի Յովհաննեսն ու թոռը՝ Յամանը²⁰: Վերջինս Յայոց տերության «Արևելից մեծ իշխանն» էր²¹:

Ըստ Մովսես Դասխուրանցու՝ 842 թ. Խազարաց Փատգոս խաքանը հարձակվեց Յայոց Արևելից կողմերի վրա, սակայն անհաջողության մատնվեց, որից հետո արշավեց նրա որդին, ավերեց երկիրն ու անցավ գնաց Բաղդադ: Ստանալով խալիֆայի հովանավորությունը՝ նա վերադարձավ և 846 թ. Շակաշեն գավառում կառուցեց Գանձակ քաղաքը²²: Այնուհետև Փատգոսի որդին, որ հաստատվել էր Շակաշեն գավառում, պայքար սկսեց թե՛ Եսայի Աբու Մուսեի, թե՛ Սահլ Սմբատյանի ժառանգների և թե՛ Սյունիքի իշխանների դեմ, սակայն պարտություն կրեց²³: Այդ ժամանակներից Գանձակում հաստատված օտար տարրը աստիճանաբար սկսեց ինքնուրույնություն ձեռք բերել:

Նման իրավիճակում հայտնվել էր նաև Պարտավը, որտեղ արաբական ամիրայություն էր հաստատվել, սակայն Սմբատ Ա-ն նվաճել և իր տերությանն էր կցել այդ շրջանը²⁴:

Նախքան հետագա քննությանն անցնելը կարևոր ենք համարում անդրադառնալ ևս մի հարցի: Ադրբեջանցի պատմաբան Ջ. Բունիաթովը փորձում է ապացուցել, թե Սահլին պատկանող Շաքե քաղաքը ոչ մի կապ չունի Կուր գետի ձախափնյակի հետ, որտեղ գտնվում է Շաքի-Նուխին: Որպես իր տեսակետի ապացույց նա դիտավորյալ խեղաթյուրմամբ սկզբում մեջբերում է ադ-Դինավարի պատմիչի մի տեղեկությունը, թե իբր 837 թ. Սմբատի որդի Սահլ իշխանը տիրում էր Երասխ գետի առափնյա շրջաններին²⁵: Այս փաստարկը, ինքնըստինքյան, նշված նպատակի իրականացման հիմք ծառայել չի կարող: Նրա վկայակոչած մյուս հեղինակը Տաբարին է, որը պատմելով Բաղդ ամրոցի անկումից հետո Խուրամյան շարժման առաջնորդ Բա-

¹⁷ Տե՛ս **Մովսես Կաղանկատվացի**, էջ 330:

¹⁸ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, էջ 298:

¹⁹ Տե՛ս **Tabari**, VI, էջ 48:

²⁰ Տե՛ս **Ա. Եղիազարեան**, Աղուանից թագաւորութեան պատմութեան որոշ խնդիրների շուրջ, «Հանդես անսօրեայ», 2009, թիվ 1-12, էջ 163:

²¹ Տե՛ս «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմություն Յայոց», Եր., 1996, էջ 174:

²² Տե՛ս **Մովսես Կաղանկատվացի**, էջ 331:

²³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 331-332:

²⁴ Տե՛ս «Պատմութիւն Շապիոյ Բագրատունւոյ», ի լոյս ածին Գ. Տէր-Սկրտչեան եւ Մեսրոպ Եպիսկոպոս, Էջմիածին, 1921, էջ 65, 72 և այլն:

²⁵ Տե՛ս **Бунятов З.** Азербайджан в VII-IX вв. Баку, 1965, էջ 187:

բեկի փախուստի մասին, հաղորդում է, որ նա փորձեց ապաստանել Բյուզանդիայում²⁶, դեպի ուր ճանապարհը, ըստ Ջ. Բունիաթովի, անցնում էր Սահլի տիրույթներով՝ Շաքիով, իսկ այնուհետև Սյունիքով²⁷: Ջ. Բունիաթովն ընդհանրապես մեջբերում է արաբ պատմիչների տեղեկությունները (հիմնականում կապված Սահլի կողմից Բաբեկի ձերբակալման հետ) այն մասին, թե իբր Երասխի առափնյա շրջանները պատկանում էին Սահլին²⁸: Պարզ է, որ նա փորձում է ցույց տալ, թե Երասխ գետի առափնյա հատվածին տիրող Սահլը չէր կարող կապ ունենալ Շաքե-Նուխիի հետ:

Մինչդեռ Դինավարիի երկուն կարողում ենք, որ Բաբեկը «փախավ Հայաստան, անցնելով Արաքս գետը և ուղղվեց դեպի Ռում: Երբ նա անցավ Արաքս գետը, նրա մոտ եկավ նահանգի կառավարիչ Սմբատի որդի Սահլը»²⁹ և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, այս հաղորդումը բոլորովին էլ ցույց չի տալիս, թե Սահլ Սմբատյանը տիրում էր Երասխ գետի ափամերձ գավառներին, այլ հիշատակված է որպես «նահանգի կառավարիչ», որը, մեր համոզմամբ, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Սահլ Սմբատյանի՝ Առանշահիկների մեջ գերազահության հիշատակությունը:

Կատարված քննությունը ցույց տվեց, որ Երասխ գետի առափնյա Արցախի և Ուտիքի գավառները պատկանում էին ոչ թե Սահլ Սմբատյանին, այլ Եսայի Աբու Մուսեին: Այդ իրողությունը արձանագրում են նաև ավելի ուշ շրջանի հեղինակները: Մասուդին, օրինակ, հաղորդում է, որ «Ար-Րասը (իմա՝ Երասխ գետ-Ա. Ե.) հոսում է ալ-Բադրայն երկրի³⁰, որն Ադարբայջանում [գտնվող] Խուրանյան Բաբաքի³¹ հայրենիքն է, և Աբի Մուսա լեռան³² միջև, որն Առան երկրի³³ մասերից է»³⁴:

Սակայն, հարց է առաջանում: Եթե Երասխի առափնյա գավառները պատկանում էին Եսայի Աբու Մուսեին, ապա ինչպե՞ս Բաբեկին ձերբակալեց ոչ թե նա, այլ Սահլ Սմբատյանը: Ջ. Բունիաթովի այն պնդումը, թե իբր Բաբեկի փախուստի երթուղին անցնում էր Սյունիքով, քննություն չի բռնում երկու փաստի պատճառով: Առաջինն այն է, որ եթե Բաբեկին ձերբակալողը

²⁶ Տե՛ս Tabari, III, էջ 317-332:

²⁷ Ջ. Բունիաթովը նշում է, որ Շաքի գյուղում ինքն ամրոցի պարիսպներ է «հայտնաբերել» (տե՛ս Յ. Буниятов, նշվ. աշխ., էջ 187): Փաստորեն, նա նույնիսկ տեղյակ չէ, որ իր նշած Շաքին գտնվում է Սյունիքում:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 186-188:

²⁹ «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 16, «Արաբական աղբյուրներ», 9, Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր, ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Եր., 2005, էջ 218:

³⁰ Ալ-Բադրայն կամ Բադր երկիրը գտնվում էր Ատրպատականի կազմում և Արմինիայից բաժանվում էր Երասխ գետով, իսկ նրա բերդերից մեկը, որի անունը չի պահպանվել, Երասխի ափին էր (տե՛ս Jacut's Geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin, St. Petersburg und Paris herausgegeben von Ferdinand Wüstenfeld, Leipzig, 1924, I, էջ 529-530, տե՛ս նաև Ա. Եղիազարյան, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, Եր., 2010, էջ 114-115):

³¹ Իմա՝ Խուրանյան շարժման առաջնորդ Բաբեկ: Սամառայում 838 թ. նա տանջամահ արվեց (տե՛ս Babak, D. Sourdel, տե՛ս The Encyclopaedia of Islam, CD-ROM edition, v.1.0 © 1999 Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, I:844a):

³² Մասուդին նկատի ունի Քթիշ լեռը (Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 278, 290):

³³ Այս տեղանունը վերաբերում է Մեծ Հայքի երկու աշխարհներին՝ Արցախին և Ուտիքին (տե՛ս Jacut, I, էջ 183-184, Ibn Khordâdbeh, Kitâb al-masâlik wa'l-mamâlik.-BGA, editio II, p. VI, Lugd. Bat., 1967, էջ 121):

³⁴ Masudi, Muruj az-zahab va maadin al-javahir, al-Kahira, II, 1948, էջ 206.

Խաչենի իշխանն էր, ապա դա նշանակում է, որ Բաբելը փախուստի է դիմել Արցախով: Մյուս կողմից, Բաբելը, որը հատկապես մեծ վնասներ էր հասցրել Սյունիքին³⁵, պարտությունից հետո դժվար թե համարձակվեր անցնել Սյունիքով, որտեղ անմիջապես հաշվեհարդար կտեսնեին նրա հետ: Մեր համոզմամբ, Առանշահիկների մեջ ավագությունը պատկանում էր Սահլ Սմբատյանին, որի պատճառով Բաբելին ձերբակալելու պատիվը, հասկանալի է, պատկանելու էր նրան: Հնարավոր է նաև, որ Բաբելին ձերբակալելու գործողությունն իրականացրել են Սահլ Սմբատյանն ու Եսայի Աբու Մուսեն համատեղ, և, ինչպես հաղորդում են արաբական աղբյուրները, Բաբելի հետ ձերբակալված նրա եղբորը տեղափոխել են Եսայի Աբու Մուսեի ամրոցը, մինչդեռ Բաբելը մնացել է Սահլ Սմբատյանի մոտ³⁶:

Առանշահիկների հզորացումը ժամանակավորապես ընդհատվեց Բուղայի արշավանքով: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ Բուղայի զորքը հատկապես հզոր դիմադրության հանդիպեց Արցախում, որտեղ Քթիշ բերդում ամրացած Եսայի Աբու Մուսեն հերոսական կռիվներ մղեց Բուղայի զորամասերի դեմ³⁷: Բուղան խաբեությանը և այլ միջոցներով կարողացավ գերի վերցնել նրան, ինչպես նաև Հայոց Արևելից կողմերի տերերից Խաչենի կամ «Աղվանից իշխան» Ատրներսեհին և նրա հորը՝ Շաքեի իշխան Սահլ Սմբատյանին³⁸:

Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Բուղայի կողմից գերեվարվել էին նաև Հայոց Արևելից կողմերի տերերից Գարդմանքի իշխան Ներսեհ Կտրիճը, Սևորոյաց իշխան Ստեփաննոս Կոնը, Խաչենի իշխան Ատրներսեհի և Եսայի Աբու Մուսեի ընտանիքները, ինչպես նաև «այլ ևս տեսարք և իշխանք աշխարհին Աղուանից»³⁹:

Ինչպես տեսանք, Ատրներսեհի որդի Գրիգորը «շինե՛ գՀաւախաղացին բերդն, և յայն կողմն ձգե՛ գծեռն իւր իշխանութեանն»⁴⁰: Բ. Ուլուբաբյանը, հետևելով Ա. Կրիմսկուն⁴¹, «յայն կողմ»-ը համարում է Կուրի ձախափնյակը, քանի որ պատմող հեղինակը Կուրի աջափնյակից է⁴²: Սակայն Կուրի ձախափնյակին Առանշահիկները տիրել էին դեռևս Սահլ Սմբատյանի օրոք: Մեր կարծիքով, «յայն կողմ»-ը, դատելով Մովսես Դրասխանակերտցու տեքստի տրամաբանությունից, պետք է հասկանալ որպես «Հավախաղաց բերդից այն կողմ»՝ ի նկատի ունենալով դեպի Պարտավ ընկած շրջանները, ինչպես նաև՝ դատելով աշխարհագրական պայմաններից, Ուտիքի Առան-ռոտ գավառը, որ տարածվում էր Գրիգորին պատկանող Պիանք և Մեծօրանք գավառներից դեպի արևելք՝ մինչև Կուր գետ:

Եսայի Աբու Մուսեի իշխանությունը ժառանգել էր նրա որդի Մովսեսը: Այդ մասին է վկայում Եսայի Աբու Մուսեի անունը, որ կնշանակի Մովսեսի

³⁵ Տե՛ս **Մովսես Կաղանկատվացի**, էջ 326-328:

³⁶ Տե՛ս **Բ. Խալաթեանց**, նշվ. աշխ., էջ 78, *Tabari*, VI, էջ 47-48, *Ibn al-Asir*, V, էջ 291-292:

³⁷ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, էջ 278, 290:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 296-298:

³⁹ **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 128-130, տե՛ս նաև՝ «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 81:

⁴⁰ **Մովսես Կաղանկատվացի**, էջ 340-341:

⁴¹ Տե՛ս **Крымский А.** Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки // «Памяти академика Н. Я. Марра (1864-1934)». М.-Л., 1938, էջ 375:

⁴² Տե՛ս **Բ. Ուլուբաբյան**, Խաչենի իշխանությունը, էջ 75:

հայր: Ըստ որում, չնայած սկզբնաղբյուրները լռում են Եսայու որդի Մովսես-Մուսեի մասին, սակայն այն իրողությունը, որ Եսայու նման հանրահայտ հերոսը գրեթե բացառաբար հիշատակվում է որպես Մովսես-Մուսեի հայր, ցույց է տալիս, որ վերջինս ևս հայտնի և ծանրակշիռ ռազմաքաղաքական գործիչ է եղել: Գտչա վանքի գերեզմանատանը պահպանված մի արձանագրությունից տեղեկանում ենք Եսայի Աբու Մուսեի այլ շառավիղների մասին, որոնք իշխում էին Հայոց Արևելից կողմերի հարավային հատվածում: Դրանք են 1000 թ. արձանագրության մեջ որպես թագավոր հիշատակվող Գագիկը և նրա քույր Սոփին՝ որպես Մուսե-Մովսեսի որդի և դուստր⁴³: Իբն Հաուկալը հիշատակում է ոմն Վաչագանի (Վաչական), որը նույնպես Մուսեի (Մուսա) որդին էր ու Գոռոզ ամրոցի (Ջուրուզ) տերը⁴⁴: Վերջինիս հետ միևնույն ժամանակագրական շրջանակում արաբ պատմիչը հիշատակում է նաև Խաչենի (Խաջին) տեր Սենեքերիմին (Սանհարիթ)⁴⁵: Ըստ Անանիա կաթողիկոսի՝ 958 թ. վերաբերող մի հիշատակության՝ Գոռոզի տեր Վաչագանը Աղվանից թագավոր Իշխանակի և Խաչենի Գրիգոր իշխանի որդի Սենեքերիմի ժամանակակիցն էր⁴⁶: Ինչպես տեսնում ենք, Իբն Հաուկալի և Անանիա կաթողիկոսի տեղեկությունները հաստատում են միմյանց: Այսինքն՝ Վաչագանը Եսայի Աբու Մուսեի սերունդներից էր՝ Մովսես իշխանի որդին: Վաչագանի հանդես գալու ժամանակաշրջանը ճշտելու նպատակով հարկ է ճշտել նաև Իշխանակի թագավորելու շրջանը: Բ. Ուլուբաբյանը նշում է, թե ըստ Մասուդիի՝ Իշխանակի հայրը և նախորդը՝ Ատրներսեհը, իբր իշխում էր Աղվանից թագավորությունում 956 թ. դրությամբ⁴⁷: Հեղինակն անտեղյակ է եղել մի կարևոր իրողության. Մասուդիին իր երկասիրությունը գրել է 943 թ., վերանայել 947 թ. և վերամշակել 956 թ.: Սեզ է հասել միայն 947 թ. վերանայված տարբերակը⁴⁸: Այստեղից էլ բխում է այն իրողությունը, որ Ատրներսեհի մասին Մասուդիի հիշատակությունը կարող է վերաբերել 943 թ.: Ըստ երևույթին հենց այս իրողությունն է հաշվի առել Տ. Պապուաշվիլին, երբ Ատրներսեհի գահակալության վերջին թվական է նշել 943 թ.⁴⁹: Վախուշտի Բագրատիոնի մի հիշատակության համաձայն՝ Իշխանակը «Աղվանից» թագավոր էր դարձել Կախեթի Փաղա քորեպիսկոպոսի մահվանից քիչ առաջ, իսկ Փաղան մահացել էր 929 թ.⁵⁰:

Կատարված քննությունը ցույց է տալիս, որ Գոռոզի իշխան Վաչագանը պետք է իշխեր X դ. կեսերին, որը ժամանակագրական առումով կեսդարյա անջրպետ է առաջացնում նրա և նույնպես Մուսեի ժառանգներ հիշատակվող Գագիկ թագավորի և նրա քույր Սոփիի միջև: Պետք է եզրակացնել, որ

⁴³ Տե՛ս **Ս. Բարխուդարյան**, Արցախի, Շաքիի և Փառխոսի իշխանությունները IX-X դարերում, -ՊԲՀ, 1971, թիվ 1, էջ 55-58:

⁴⁴ Տե՛ս **Abū ‘L-Kāsim Ibn Haukal al-Nasībī**, Kitāb surāt al-ard.-Bibliotheca geographorum arabicorum, editio III, p. II, Lugd. Bat., 1967, էջ 354:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 355:

⁴⁶ Տե՛ս Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից, որ ընդ ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադրութիւնն արտաքոյ սուրբ Լուսաւորչի աթոռոյն, «Արարատ», 1897 (հրատ. Գ. Տեր-Սկրտչեան), էջ 143-144:

⁴⁷ Տե՛ս **Բ. Ուլուբաբյան**, Խաչենի իշխանությունը, էջ 84:

⁴⁸ Տե՛ս **ал-Мас’уди**. Золотые сопы и россыпи самоцветов. М., 2002, էջ 30:

⁴⁹ Տե՛ս **Տ. Պապուաշվիլի**, Հերթի պատմության հարցեր, Թբ., 1970, էջ 197-198 (վրացերեն):

⁵⁰ Տե՛ս **Вахушти Багратиони**. История царства Грузинского. Тбилиси, 1976, էջ 127:

սխալվում է Բ. Ուլուբաբյանը, երբ Վաչագանին համարում է Գագիկի և Սոփիի եղբայրը⁵¹: Յենց այս սխալի պատճառով է, որ նա, չնայած ի սկզբանե ընդգծում է, թե «մեր խնդրից դուրս է Դիագակի ճյուղի (իմա՛ Առանշահիկների-Ա. Ե.) հետագա ընթացքի քննությունը»⁵², բայց մերժում է Ն. Ադոնցի և Ս. Բարխուդարյանի կողմից մեկ այլ Մովսեսի և Եսայու՝ Եսայի Աբու Մուսեի տոհմացանկի մեջ մտցնելու մոտեցումը⁵³: Մենք ևս պետք է նշենք, որ Եսայի Աբու Մուսեի տոհմածառը դուրս է մեր քննության շրջանակներից, սակայն հայ պատմագրության մեջ այդ հարցի հետ կապված ողջ խառնաշփոթը ստիպում է մեզ, թեկուզ համառոտ, անդրադառնալու այդ խնդրին: Բ. Ուլուբաբյանը Եսայի Աբու Մուսեի գերեզմանության թվականն իրավամբ համարում է 855 թ.: Այդքանից հետո նա 855-1000 թթ., այսինքն՝ մոտ մեկուկեսդարյա ժամանակահատվածում առանց երկմտելու տեղադրում է Եսայի Աբու Մուսեի միայն երկու սերունդ՝ նրա որդի Մովսեսին և իբր թե վերջինիս ժառանգներ հանդիսացող Վաչագանին, Գագիկին ու Սոփիին: Հասկանալի է, որ հենց նշված պատճառով էլ նրա կողմից քննադատված հեղինակները Քթիչի գերեզմարված իշխանի տոհմածառի մեջ փորձել են ներմուծել այլ անուններ: Ս. Բարխուդարյանն ուղղակի նշում է, որ մեկուկեսդարյա այդ բացը լրացնելուն օգնում է Ստեփաննոս Օրբելյանի կողմից 905-906 թթ. Տաթևի վանքի մայր տաճարի օժանդակ ներկաների և կատարված նվիրատվությունների վավերագիրը ստորագրողների մեջ Աղվանքը ներկայացնող Գրիգոր, Եսայի և Ատրներսեի իշխանների հիշատակությունը⁵⁴: Նա այն ճիշտ եզրակացությանն է հանգում, որ Ատրներսեին Աղվանքի թագավոր Համամի որդին և հաջորդն էր, իսկ Եսային՝ Եսայի Աբու Մուսեի թոռը⁵⁵: Ջարգացնելով ուսումնասիրողի տեսակետը՝ նշենք, որ Գրիգորն էլ, ամենայն հավանականությամբ, Սահլ Սմբատյանի թոռն էր՝ Ատրներսեի որդին: Եթե ճիշտ է մեր մտահանգումը, ապա այն մեկ անգամ ևս ապացուցում է, որ սխալվում են այն ուսումնասիրողները, որոնք Գրիգորին նույնացնում են Աղվանքի Համամ թագավորի հետ⁵⁶: Այն, որ խոսքն այստեղ Սահլ Սմբատյանի թոռ Գրիգորի մասին է, ցույց է տալիս Անանիա Կաթողիկոսի այն հաղորդումը, թե Հայոց Արևելից կողմերի հոգևոր և աշխարհիկ տերերի 958 թ. ժողովին մասնակցում էր «Մենեքերիմ՝ որդի Գրիգորի Խաչեան իշխանի»⁵⁷: Ս. Բարխուդարյանը մեզ մատուցում է նաև Եսայի Աբու Մուսեի տոհմածառը, որն ակնհայտորեն թերի է: Խնդիրն այն է, որ 905-906 թթ. հիշատակված Եսայու և 997-1000 թթ. հիշատակվող Գագիկի և Սոփիի միջև որևէ անուն չկա⁵⁸, որն անտրամաբանական է: Մեր համոզմամբ, այդ ցուցակում 906-997 թթ. միջև հարկ է ներմուծել առնվազն երեք անձի՝ Գոռոզի իշխան Վաչագանին, Գագիկի ու Սոփիի հորը՝ Մովսես-Մուսեին, ինչպես նաև Անանուն Ջրուցագրի կողմից Սմբատ Ա-ի արխագական արշավանքի մասնակիցների թվում հիշա-

⁵¹ Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 63:

⁵² Նույն տեղում, էջ 64:

⁵³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 63-64, ծան. 43-44:

⁵⁴ Տե՛ս «Պատմութիւնն Երևանի և Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1910, էջ 234:

⁵⁵ Տե՛ս Ս. Բարխուդարյան, նշվ. աշխ., էջ 57:

⁵⁶ Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 75-77 և այլք:

⁵⁷ «Արարատ», 1897, էջ 144:

⁵⁸ Տե՛ս Ս. Բարխուդարյան, նշվ. աշխ., էջ 57:

տակվող Գոռոզի իշխան Վասակի⁵⁹: Սմբատ Ա-ի արխագական արշավանքը տեղի է ունեցել 906 թ.՝ Տաթևի վանքի մայր տաճարի օծումից և Վասպուրականի Աշոտ իշխանի մահվանից (905 թ.) անմիջապես հետո⁶⁰: Այստեղից էլ բխում է, որ 906 թ. Գոռոզի Եսայի իշխանին փոխարինել է Վասակը: Հաշվի առնելով վերոհիշյալը՝ կատանանք հետևյալ տոհմածառը՝ Եսայի Աբու Մուսե Ա (գերեվարված 855 թ.)–Մուսե (Մովսես) Ա–Եսայի Բ (հիշատակված 905-906 թթ.)–Վասակ (905/906 թ.-ից)–Վաչագան (հիշատակված 958 թ.)–Մուսե (Մովսես) Բ–Գագիկ, Սոփի (հիշատակված 997-1000 թթ.): Ընդ որում՝ Մովսես Ա-ն Եսայի Աբու Մուսեի որդին էր, Եսայի Բ-ն՝ Մովսես Ա-ի որդին, Վասակը՝ Մովսես Ա-ի որդին և Եսայի Բ-ի եղբայրը, Վաչագանը՝ Մովսես Ա-ի որդին և Վասակի ու Եսայի Բ-ի եղբայրը, Մովսես Բ-ն՝ Վաչագանի որդին և Գագիկն ու Սոփին՝ Մովսես Բ-ի զավակները:

Ինչ վերաբերում է Խաչենի իշխանությանը, ապա Սահլ Սմբատյանի և նրա որդի Ատրներսեհի գերեվարությունից հետո այնտեղ իշխում էր Գրիգորը՝ Սահլի որդի Ատրներսեհի որդին:

Ստեփաննոս Օրբելյանի կողմից բերված 905-906 թթ. վերաբերող հիշատակությունը լույս է սփռում նաև Հայոց Արևելից կողմերում տիրող վարչաքաղաքական իրավիճակի վրա: Պարզվում է, որ այն վարչաքաղաքական իրավիճակը, որը տիրում էր Եսայի Աբու Մուսեի և Սահլ Սմբատյանի օրոք, պահպանվել էր նաև 905-906 թթ. դրությամբ: Խաչենում իշխում էր Գրիգորը, իսկ Գոռոզում՝ Եսային: Աղվանք երկրամասում արդեն իշխում էր Ատրներսեհը, չնայած նրան պատմիչի կողմից տրվող «իշխան» տիտղոսից կարելի է բխեցնել նաև, որ դեռ կենդանի էր նրա հայր Համամը, որը թագ էր ստացել Սմբատ Ա-ից:

Այսինքն՝ հայ Բագրատունիների տերության ձևավորման և կայացման շրջանում Հայոց Արևելից կողմերում ստեղծվել էին երկու իշխանություններ: Գոռոզի իշխանությունն ընդգրկում էր Հայոց Արևելից կողմերի հարավային, իսկ Խաչենի իշխանությունը՝ կենտրոնական և հյուսիսային հատվածը: Դատելով արաբ հեղինակների՝ IX դ. վերջին և X դ. սկզբին վերաբերող հիշատակություններից, վերևում հստակեցված վարչաքաղաքական իրավիճակը Հայոց Արևելից կողմերում պահպանվում էր նաև Հայոց Աշոտ Ա և Սմբատ Ա թագավորների օրոք: Ըստ Յակուբիի, որ իր «Գիրք երկրների մասին» աշխատությունը գրել է մոտ 891 թ., Ատրպատականի ամիրայության հյուսիսային սահմանը հասնում էր մինչև Վարդանակերտ քաղաքը (Վարսան) Երասխ գետի ստորին հոսանքի աջ ափին: Պատմիչը Հայոց Արևելից կողմերից միայն Պարտավն է հիշատակում որպես Ատրպատականի ամիրայության մաս⁶¹: Ըստ որում, պատմիչի հաղորդումը բոլորովին էլ չի նշանակում, թե Պարտավն մտնում էր Ատրպատականի ամիրայության մեջ, այլ զուտ հետևանք է այն փաստի, որ Պարտավն գոյություն ուներ արաբական ամիրայություն: Նույնն է փաստում X դ. անմիջապես սկզբում (մոտ 903 թ.) իր երկասիրությունը շարադրած Իբն ալ-Ֆակի-

⁵⁹ Տե՛ս «Պատմութիւն Շապիոյ Բագրատունւոյ», էջ 81:

⁶⁰ Տե՛ս **Ա. Եղիազարյան**, Հայոց Սմբատ Ա թագավորի արխագական արշավանքը, «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 2010, թիվ 1-2, էջ 119-130:

⁶¹ Տե՛ս «Kitâb al-a'lâk an-nâfisa auctore Abû-Ali Ahmad-ibn-Omar ibn Rosteh et Kitâb al-Boldân auctore Ahmed ibn Abî Jakûb ibn Wâdhîh al-Kâtib Al-Jakûbî».-BGA, editio II, p. VII, Lugd. Bat., 1967, էջ 271-272:

հը՝ ավելացնելով, որ Արդաբիլ-Պարտավ ճանապարհի՝ Ատրպատականի ամիրայության ամենահյուսիսային Վարդանակերտ գավառում գտնվող համանուն կայարանից հետո հաջորդ կայարանը, այսինքն՝ Բայլականը, գտնվում էր Հայաստանում⁶²: Կուղաման, որ իր աշխատությունը գրել է մոտ 928 թ., նշում է, որ Առանից միայն Պարտավն էր մտնում Ատրպատականի ամիրայության մեջ և նույնիսկ համարվում վերջինիս մայրաքաղաքը, իսկ Առանի մնացյալ հատվածները մտնում էին Հայաստանի մեջ⁶³: Նույնիսկ ալ-Իսթախրին, որ իր «Գիրք թագավորությունների ճանապարհների մասին» աշխատությունը գրել է մոտ 930-933 թթ., Հայաստանի և Ատրպատականի ընդարձակ նկարագրության մեջ Առանից միայն Պարտավն է նշում Ատրպատականի ամիրայության կազմում⁶⁴:

Ավատատիրական հարաբերությունների խորացման և Բագրատունի տիրակալների միջամտությունների հետևանքով վերոհիշյալ երկու ընդարձակ իշխանություններն աստիճանաբար սկսում են բաժանվել ավելի փոքր իշխանությունների: Չնայած Գոռոզի իշխանության բաժանումների մասին սկզբնաղբյուրները հիշատակություններ չեն պահպանել, փոխարենը Խաչենի իշխանության մասին տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս հստակ կարծիք կազմելու այդ իշխանության ներսում առաջացած, ինչպես նաև այդ իշխանությունից առանձնացած ավելի մանր իշխանությունների մասին:

Դեռևս Սահլ Սմբատյանի և նրա որդի Ատրներսեհի օրոք Գարդմանքն ինքնուրույն իշխանություն էր, որի իշխան Ներսեհ Կտրիճը գերեվարվեց Արաբիա: Ստեփաննոս Օրբելյանի՝ 905-906 թթ. վերաբերող հաղորդման մեջ հիշատակվում է նաև Գարդմանքի տեր Սահակը⁶⁵: Վերջինս ոչ այլ ոք է, եթե ոչ Գրիգորի որդին, «որ և Սևադայ կոչեցաւ, այր քաջ և յաղթող, սա առհասարակ տիրեաց Գարդմանայ և Քաւսայ և Փառնայ գաւառաց, այլ և աւազակապետաց Չորոյգետոյն բովանդակ եղև իշխան:...ընդ որում և բազմաջան հնարիւք թագաւորն Հայոց Սմբատ մարտուցեալ ոչ ինչ կարաց ստերիւրել զնա ի կամս իւր»⁶⁶: Պարզվում է, որ Գրիգորի որդի Սահակ Սևադան տիրում էր Գարդմանք և Քուստի-Փառնես գավառներին, որտեղից դեպի արևմուտք նա իր իշխանության մեջ է ներառում Չորագետի շրջանի ավազակների մանր իշխանությունները: Այստեղից բխում է, որ նրա իշխանության մաս էին կազմելու Ուտիքի հյուսիսարևմտյան Աղուե և Տուչ Կատակ գավառները: Այսինքն՝ նրա իշխանությունը տարածվում էր Շամքոր գետից մինչև Աղստև և Սևանի լեռնաշղթայից մինչև Կուր գետ: Ըստ որում՝ դատելով Մովսես Դասխուրանցու վերոհիշյալ հաղորդումից՝ նա իր իշխանությունը ընդարձակել էր ընդհուպ մինչև Չորագետ՝ տիրելով, ամենայն հավանականությամբ, Աղստև և Չորագետ գետերի ստորին հոսանքների և Կուր գետի միջև տարածվող դաշտին:

⁶² Տե՛ս **Ibn al-Fakih al-Hamadani**, Kitáb al-boldân.-BGA, editio II, p. V, Lugd. Bat., 1967, էջ 285, 292:

⁶³ Տե՛ս "Excerpta e Kitáb al Kharadj auctore Kudama-ibn Dja'far".-BGA, editio II, p. VI, Lugd. Bat., 1967, էջ 244:

⁶⁴ Տե՛ս **al-Istakhri**, Kitáb masâlik al-mamâlik.-BGA, editio III, p. I, Lugd. Bat., 1967, էջ 180-194:

⁶⁵ Տե՛ս **Ստեփաննոս Օրբելյան**, էջ 234:

⁶⁶ **Մովսես Կաղանկատվացի**, էջ 341:

Մեր համոզմամբ, հենց այդ է պատճառը, որ 905-906 թթ. Տաթևի վանքի մայր տաճարի օծմանը Հայոց Արևելից կողմերը ներկայացված էին երեք իշխաններով՝ Խաչենի Գրիգոր, Գռռոզի Եսայի և Գարդմանքի Սահակ:

X դ. սկզբին Սահակ Սևադայի իշխանությունից բաժանվում է Փառիսոսը կամ Քուստի-Փառնես գավառը: Սմբատ Ա-ի 906 թ. արխագական արշավանքի մասնակիցների թվում Անանուն Ջրուցագիրը հիշատակում է «իշխան Փառիսոյ Յըմաեկ բազուն հեծելաւք»⁶⁷: Պատմիչի մեկ այլ վկայությունից հայտնի է, որ Սմբատ Ա-ն գրավել էր Փառիսոսը⁶⁸: Փաստորեն, 906 թ. դրությամբ Փառիսոսն այլևս անջատված է Սահակ Սևադայի տիրույթներից, որտեղ իշխում էր Համայակ անունով իշխանը:

Ինչպես տեսանք, Սևորդիները ունեին իրենց փոքրիկ իշխանությունը, որի իշխան Ստեփաննոս Կոնը գերեվարվեց 855 թ.: Ն. Կարաուլովը Սևորդիներին (արաբ.՝ աս-Սիավուրդիա) տեղորոշում է ներկայիս Շուկավերի շրջանում՝ Խրամ գետի աջ ափին⁶⁹: Վ. Մինորսկին աս-Սիավուրդիա անվանման ստուգաբանության համար հենվում է Կոստանդին Ծիրանածինի այն հաղորդման վրա, որ հունգարների հին անունը «սաբարտ ասֆալ» էր, այսինքն՝ «սպիտակ սաբարտ»: Պեչենեգների ճնշման տակ հունգարների մի մասը հեռացավ արևմուտք, իսկ մյուս մասը՝ հաստատվեց Պարսկաստանի մի մասում, հավանաբար VIII դ. կեսին: Նա այն տեսակետն է արտահայտում, որ վերջիններին հայերն անվանել են Սևորդիք (սև որդիներ), իսկ արաբներն աս-Սիավուրդիա⁷⁰: Հայտնի է, որ «[էր] զՏաւուշ գաւառն Սեւորդեաց»⁷¹: Տուս կամ Տավուշ գավառը տեղադրվում է Տավուշ գետի ստորին հոսանքի ավազանում⁷²: Սևորդիների մասին Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ Բուդա զորավարը «չուեալ յուտի գաւառ՝ ձերբակալ ՚ի Տուս գիւղ առնէ զՍտեփաննոս, որուն և Կոն անուանէին զնա»⁷³: Այս հաղորդումը ցույց է տալիս, որ Վ. Մինորսկու տեսակետը քննություն բռնել չի կարող և պարզապես սխալ է: Ընդ որում՝ Վ. Մինորսկին անուշադրության է մատնել արաբ հեղինակ Մասուդիի աշխատության՝ իր իսկ կողմից կատարված թարգմանության համապատասխան հատվածը, որտեղ ասված է. «[Կուր գետը] հոսում է սիավուրդացիների հողերով, որոնք հայերի ճյուղն են հանդիսանում»⁷⁴: Այդ հայկական տոհմը, ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, ինչպես տեսանք, Սևորդի էր կոչվում իր նախահայր Սևուկի անունից: Բալագուրին հաղորդում է, որ Սևորդիները հարձակվել ու ավերել էին Շամքոր քաղաքը⁷⁵: Այստեղից հետևում է, որ Սևորդիների իշխանությունը ընդգրկում էր Տուս Կատակ գավառի կենտրոնական և հյուսիսային հատվածը, այսինքն՝ Տավուշ գետի միջին և ստորին հոսանքի ավազանը՝ Տավուշ կամ Տուս բերդով, իսկ այդ գավառի հարավային հատվածը, ամենայն հավանականությամբ, մնացել էր

⁶⁷ «Պատմութիւն Շապիոյ Բագրատունւոյ», էջ 81:

⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 65:

⁶⁹ Տե՛ս **Караулов Н.** Сведения арабских писательей о Кавказе, Армении и Азербейджане // «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа». Вып. 38, էջ 77, ժան. 129:

⁷⁰ Տե՛ս **Минорский В.** История Дербенда и Ширвана IX-XI вв. М., 1963, էջ 214, ժան. 115:

⁷¹ **Վարդան վարդապետ**, էջ 98:

⁷² Տե՛ս **Ս. Երեմյան**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 86:

⁷³ **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 130:

⁷⁴ **В. Минорский**, նշվ. աշխ., էջ 214: Տե՛ս **Masudi**, II, էջ 205:

⁷⁵ Տե՛ս **Balazuri**, Kitab Futuh al-buldan, I, al-Kahira, 1956, էջ 240:

Գարդմանքի տերերի իշխանության մեջ, որով էլ Ուտիքի նրանց տիրույթները միանում էին Գուգարքում գրավված տիրույթներին:

Ամփոփելով քննության արդյունքները՝ նշենք, որ IX դ. Հայոց Արևելից կողմերում ստեղծվել էին երկու ընդարձակ իշխանություններ՝ Քթիշի կամ Գոռոզի և Խաչենի: Քթիշի իշխանությունն ընդգրկում էր Հայոց Արևելից կողմերի հարավային հատվածը, ինչպես նաև որոշ գավառներ Արցախից, իսկ Խաչենի իշխանությունը՝ Հայոց Արևելից կողմերի կենտրոնական և հյուսիսային հատվածները: Միևնույն ժամանակ, Ուտիքում գոյություն ունեին նաև Սևորդիքի և Գարդմանքի փոքրիկ իշխանությունները, ինչպես նաև Գանձակի և Պարտավի ամիրայությունները: Հայոց Արևելից կողմերի իշխանությունները IX դ. վերջում մաս են կազմում Հայ Բագրատունիների թագավորության: Սմբատ Ա թագավորի օրոք Գարդմանքի իշխանության տարածքից բաժանվում և որպես առանձին իշխանություն է հանդես գալիս Փառիսոսը:

АРМАН ЕГИАЗАРЯН – *Княжества восточных областей Армении в IX–X веках.* – В 30-х годах IX века в восточных областях Армении (Арцах и Утик) образовались два крупных княжества, во главе которых стояли Есаи Абу Мусе и Сахл Смбалян. Княжество Есаи располагалось между низовьями Аракса и Куры и охватывало ряд горных местностей Арцаха, а княжество Сахла занимало центр и север Арцаха и Утика. На территории Утика возникли в то время также маленькие княжества Севордик и Гардманк, а в городах Гандзак и Партав образовались арабские эмираты.

Княжества Есаи и Сахла сохраняли свои обширные территории и в эпоху армянских Багратидов; в конце IX века они стали частью их державы. При царе Смбаде I (890–914) на территории княжества Гардманк сложилось новое государственное образование – княжество Парисос. Со временем Смбат I присоединил к своим владениям и Партавский эмират.

ARMAN YEGHIAZARYAN – *The princedoms of the Eastern parts of Armenia in IX-X centuries.*– In the thirties of the 9th century, two large princedoms formed in the eastern parts of Armenia (Artsakh and Utik) headed by Yesayi Abu Muse and Sahl Smbatyan. The borders of Yesayi's princedom embraced the Southern parts of Eastern districts of Armenia between down rivers of Araks and Kur and some mountainous areas in Artsakh. Sahl Princedom territory comprised central and northern parts of the Armenian eastern districts. There were small princedoms Sewordiq and Gardman on Utik's territory, and Arab emirates in Gandzak and Partaw.

Yesayi and Sahl Princedoms preserved their wide-ranging territories in the times of the Armenian Bagratunis and joined them at the end of the 9th century. During the reign of King Smbat I (890-914), princedom Parisos formed in Gardman's territory. In the course of his expeditions, King Smbat had Partaw Emirate annexed to his land.

Thus, during the epoch of the Kingdom of Bagratunis, the eastern parts of the state hosted the descendants of Yesayi, Sahl, Sewordiq, Gardman and Parisos princedoms, as well as Gandzak and Partaw emirates.